

СОЦІОЛОГІЧНІ МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗЛОЧИННОСТІ НЕПОВНОЛІТНІХ

Актуальність даної теми зумовлена деякими міркуваннями. Вбачається, що розробка даної проблеми може мати не тільки теоретичний, а й практичний інтерес. Питання про методи конкретних досліджень злочинності неповнолітніх, особливо у великому місті, є одним з найважливіших, оскільки від наукової обґрунтованості відповідних методів, їх адекватності цілям, предмету й об'єкту дослідження, від уміння дослідника користуватися ними, власне кажучи, залежать надійність і вірогідність одержуваних даних, що, безумовно, сприятиме розробці програми розвитку особистості на державному (в загальній і соціальній політиці держави), фаховому (зусиллями спеціалістів) та індивідуальному рівнях (зусиллями самих неповнолітніх), а також профілактиці даного явища.

Метою статті є аналіз можливостей соціологічних методів у вивченні злочинності неповнолітніх у великому місті. Особ-

лива увага зосереджена на методиці дослідження проблеми, пов'язаної з особою неповнолітнього злочинця, оскільки без цього не можна успішно вирішувати такі питання, як характер соціальних причин злочинності, механізм їх дії, шляхи попередження останньої. Уже сама по собі специфічність розв'язання цих завдань диктує застосування відповідних методів.

Загальнотеоретичні аспекти порушеної проблеми висвітлювались у працях таких учених, як А.Б. Блага, В.В. Голіна, А.І. Долгова, В.Д. Єрмаков, О.М. Савінкова, Л.С. Сабліна, В.І. Шакун [Див.: 1-6, 9, 11] та ін. У центрі уваги їх напрацювань – характеристика методів вивчення особистості неповнолітніх злочинців, причин їх злочинної поведінки, заходів їх запобігання.

Кожне конкретне дослідження вимагає насамперед виділення проблеми, уточнення того невідомого, про що потрібно буде довідатись, а це, у

свою чергу, припускає попередні дії: ознайомлення з необхідною літературою, результатами наукових доробок, що раніше провадилися, існуючою соціальною практикою, аналіз положень, які висловлювались у джерелах, їх доведеності, а також оцінку теоретичної і практичної значущості питання. Істотною роллю відіграє теоретична частина програми, розроблення операціональних дефініцій, робочих гіпотез, вибір предмета й об'єкта вивчення.

Методика дослідження розробляється в такий спосіб, щоб зібрана інформація містила в собі відомості як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру. Поєднання цих показників (об'єктивно-суб'єктивний комплекс) є однією з тих неодмінних умов, що забезпечують одержання достовірних результатів. Йдеться про методи як отримання останніх, так і оброблення матеріалу. Обробка – самостійний етап у цьому процесі, а методи, застосовувані при цьому, повинні братись до уваги вже на перших етапах дослідження. З їх урахуванням належить коригувати методи одержання первинної інформації, самі методичні документи – анкети, програми інтерв'ю тощо. Їх варто оформляти так, щоб вони були готові до відповідного опрацю-

вання.

Аналіз документів є одним із методів збору інформації про злочинність неповнолітніх. Документами служать матеріали правозастосовної діяльності. Але існують моменти, які ускладнюють використання даної групи документів як джерела інформації. Наприклад, при аналізі злочинності дані кримінальної статистики не завжди відповідають поставленим завданням. Деякі важливі для дослідника факти не фіксуються у звітах, групування матеріалу може не співпадати з принципами класифікації. У таких ситуаціях джерелом первинної інформації можуть служити тільки самі кримінальні справи.

Важливим джерелом інформації є узагальнення судової практики, використовуючи які варто акцентувати увагу не на проблемах законодавства чи на якості норм (нормозастосовні факти), а на діяльності суду як соціального інституту. Ознайомлення з практикою розгляду справ певних категорій дозволить досягти цілей дослідження злочинності, причин та умов, які сприяють учиненню злочинів, аналізу окремих контингентів злочинців.

При вивченні особистості неповнолітнього злочинця можна використовувати порів-

ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ

няльний аналіз особистісних характеристик правопорушників і законслухняних підлітків, який охоплює: а) соціально-демографічні й освітньо-культурні показники; б) потреби й інтереси неповнолітніх; в) їх емоційно-вольову сферу; г) етико-правові погляди й переконання; д) мотиви їх поведінки.

У процесі дослідження зазначеної проблеми використовуються статистичні документи, які містять відомості й судження в кількісній (чисельній) формі, систематизовані і зведені в таблиці, графіки, схеми тощо. Статистичні спостереження здійснюються постійно й детально фіксують суспільне життя з багатьох боків протягом тривалого часу. Це дає змогу аналізувати, порівнювати й прогнозувати розвиток об'єктів, провадити кількісний і якісний аналіз. Статистичний облік характеризується високим рівнем наукової обґрунтованості, оперативністю й конкретністю. Тому правова статистика дає дослідникові надійний фактологічний матеріал. Багато фактів можна одержати й з інших галузей статистики (економічної, демографічної, медичної). Особливу цінність мають матеріали перепису населення, а також результати перепису тих, хто відбуває покарання. Однак розгляд статис-

тичних даних за окремими складами злочинів буде неповним без урахування прихованої (латентної) злочинності.

Аналізуючи дані статистичних карток на засуджених підлітків, можемо простежити, наприклад, певну залежність між їх віком і структурою вчинених ними злочинів (з віком зростає кількість злочинів, учинених у стані сп'яніння); відмінності у злочинності залежно від статі, освітнього рівня (порівняно з контрольною групою відзначається низький освітній рівень неповнолітніх правопорушників). Виявляється певний зв'язок між характером злочину і родом їх занять.

Про стан психіки підлітків можна судити як з актів судово-психіатричних експертиз, так і з матеріалів дитячих поліклінік, психоневрологічних диспансерів, інших методичних документів. Організація ж спеціального вивчення зазвичай викликає складнощі, оскільки на таке обстеження потрібна згода дитини і його батьків (піклувальників).

Інформацію про мотиваційну сферу, моральні й правові уявлення неповнолітніх злочинців можна одержати шляхом застосування таких методів дослідження, як спостереження, індивідуальні бесіди з правопорушниками, їх бать-

ками, працівниками кримінальної міліції у справах неповнолітніх, персоналом спеціальних навчально-виховних установ для дітей і підлітків, виховних трудових колоній, а також анкетування, вивчення особистих справ ув'язнених та інших документів.

Можна також використовувати аналіз творів життєвих історій підлітків з виховних установ. Виходячи з того, як вони пишуть про членів своєї родини, про сімейні стосунки, можна скласти приблизний соціальний портрет середовища, в якому вони зростали. Із цих текстів можна одержати інформацію про їх особистісні риси, особливості, в тому числі і власну оцінку ними життєвих пріоритетів і благ. Усе це може допомогти у педагогічній роботі з дітьми, які знаходяться у спеціальних виховних установах, загальноосвітніх школах, центрах професійної підготовки, соціальної реабілітації тощо.

Варто також ознайомлюватися з автобіографіями неповнолітніх правопорушників. Л.С. Сабліна вирізняє наступні види автобіографій: а) як документ зізнання дезорганізованої або страждаючої комплексом неповноцінності особистості, яка в інтимних поясненнях шукає виходу з конфлікту, що її мучить, і шляхом роз'яснення

обставин намагається повернутися в суспільство; б) як документ, який має характер виправдання за ту чи іншу поведінку; в) як документ наукового характеру, тобто спроба об'єктивно викласти й проаналізувати переживання і вчинки; г) як наївний документ, складений особою, яка не розуміється в складних умовах і досить примітивно висловлює свої думки [9, с. 205-206].

На думку фахівців автобіографії таких дітей освітлюють соціальні ситуації в їх черговості і зв'язку, малюють картину психічного образу їх авторів, нарешті, показують їх у тому контексті соціального середовища, в якому вони живуть і діють. Таких матеріалів для аналізу не можуть дати ані листи, ані інші документи, що показують лише якийсь відрізок життя автора. Подібні документи можуть бути корисними при вивченні правосвідомості правопорушника, ролі мікросередовища в формуванні антисупільної спрямованості особистості.

Одержання цінного автобіографічного матеріалу від неповнолітніх під час відбування ними покарання з позбавленням волі породжує великі труднощі, викликані психічним опором досліджуваних перед пред'явленням своїх інтимних

ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ

переживань в умовах в'язничної ізоляції. Засуджений повинен відчувати, що відомості про себе самого, які він передає дослідникові, – це не задоволення допитливості останнього. Вони не можуть бути використані як обтяжливий матеріал на автора, а збираються з метою окреслення належного напрямку його долі на період знаходження у виправно-трудовах установах, а якщо виникне необхідність, то й надання йому допомоги після визволення.

При таких обстеженнях неповнолітній може отримувати схему, використовуючи яку він описує ті моменти своєї поведінки й розвитку, які цікавлять дослідника. За відомих умов цей метод провокованих автобіографій може дати надзвичайно цінні результати. Отриманий автобіографічний матеріал тим і різниться від усіх інших інформацій про засудженого, що він написаний ним при використанні власних слів, зворотів своєї мови, а не є перефразуванням висловлювань «питання – відповіді».

Для характеристики злочинності підлітків використовують також нормативний матеріал як джерело фактів про економічні, політичні й соціальні процеси, що відбуваються в суспільстві, архіви державні, установ, наукові публікації,

особисті документи, різні довідники, навчально-педагогічна й художня література. Джерелом документальної інформації є преса, матеріали якої стають у нагоді при вивченні громадської думки про право, правове виховання, пропаганду тощо. При поглибленому розгляді проблеми злочинності неповнолітніх оперують методом контент-аналізу преси, зважаючи на його плідність при дослідженні великих обсягів тексту. Контент-аналіз – це якісно-кількісний метод ознайомлення з документами, який характеризується об'єктивністю висновків, суворістю процедури й полягає у квантифікаційній обробці тексту з подальшою інтерпретацією результатів. Його сутність, завдання – знайти такі ознаки, риси, властивості документа (наприклад, частота уживання певних термінів), які легко рахуються і відбивають певні суттєві сторони змісту [Див.: 7, с. 216; 10].

За допомогою спеціально розробленої методики можна отримати відповіді на наступні запитання: (а) чи привертають засоби масової інформації увагу до даної проблеми, (б) яким саме чином це робиться, (в) до яких фактів переважно привертається увага, (г) яке до них ставлення (позитивне, негативне чи нейтральне), (д) наскільки

ки часто журналісти звертаються у своїх публікаціях до проблеми злочинності неповнолітніх та ін. Щоб отримати достовірні відомості, обов'язково треба звертати увагу на спосіб викладення інформації – опис подій та їх оцінку. Потенційно більш об'єктивним є викладення фактів, аніж оцінки й думки авторів аналізованого тексту. Крім того, потрібно встановити, з якою метою був він написаний, за яких обставин складався, чи не було інформацію викривлено. Метод контент-аналізу може допомогти при дослідженні проблеми насильства в родині стосовно неповнолітніх [1].

Досліджуючи злочинність неповнолітніх, за джерело інформації беруть також особисті документи – листи, щоденники. Наприклад, дівочі рукописні любовні розповіді, щоденники можуть виступати важливим і доволі достовірним джерелом інформації про структуру дівочої девіантної поведінки.

Художня література теж може дати багатий матеріал для висновків про соціально-психологічну й моральну атмосферу суспільства, його правову культуру.

Кіно, телебачення й радіо, як джерело інформації, чинить вагомий вплив на суб'єктів пра-

вової інформації, а вивчення системи правової пропаганди неможливе без аналізу можливостей даних засобів масової комунікації. Розкриття означеної проблематики вимагає усвідомлення ролі кіно й телебачення у правовому вихованні, їх впливу на поведінку молоді, включаючи й протиправну. Такі дослідження потребують аналізу змісту фільмів, оцінки кіно-репертуару, кліпів тощо.

Найпоширенішим методом збирання інформації про злочинність неповнолітніх є опитування. При вивченні, наприклад, особистості злочинця необхідно брати до уваги специфіку його положення на цей момент, його психологічний і психічний стан. Перебування в умовах спеціальної виховної установи є додатковим чинником, що вимагає врахування. З одного боку, підлітки в таких установах випробовують на собі інтенсивний цілеспрямований вплив вихователів, з другого, – знаходяться разом з іншими правопорушниками. Нарешті, має значення й сам факт знаходження в ізоляції. При опитуванні підлітка у виховних колоніях і спеціальних виховних установах доводиться постійно мати на увазі, що будь-яку зустріч з новими людьми він розглядає під кутом зору прискорення свого звільнення й

ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ

тому нерідко хоче показати себе у вигіднішому світлі. Це вимагає застосування додаткових методичних прийомів. У всякому разі, в процесі дослідження й при обробці його результатів варто розмежовувати тих, хто опитувався на волі, і тих, з ким вели бесіду в умовах закритих установ.

Відомості про правопорушників можна збирати також шляхом опитувань працівників правоохоронних органів, установ, підприємств, громадських організацій та інших громадян. Ці усні інтерв'ю мають ті переваги, що вони дозволяють ставити нові питання за тими пунктами й розділами програми, що залишаються недостатньо з'ясованими, отже, дозволяють суттєво доповнити вже наявну інформацію.

Становить інтерес у випадку можливості свого здійснення також організація спостереження за підлітками, приміром, за проведенням ними вільного часу, за поведінкою в громадських місцях тощо.

Використання перелічених методів збирання первинної інформації потребує спеціально розробленого комплексу методичних документів – досьє [5, с. 97], яке може включати такі програми: а) вивчення кримінальної справи; б) формалізоване інтерв'ю з неповнолітнім

злочинцем, його батьками, вихователями (педагогами), друзями; в) вивчення особистої справи ув'язненого; а також г) анкету, що дозволяє виявити криміногенну «зараженість» мікросередовища обстежуваного підлітка (дані про безкарно вчинені злочини, про осіб, які залучалися до караної відповідальності з числа рідних, сусідів, друзів та інших знайомих); план автобіографії. Крім того, досьє може містити підсумкові дані за результатами вивчення особистості неповнолітнього правопорушника. Ці відомості можуть узагальнюватися в спеціальній «Карті комплексного вивчення особистості неповнолітнього злочинця і соціальної ситуації її розвитку», яка становить собою підсумковий документ (далі – Карта). Усі отримані дані зазнають статистичної обробки із застосуванням різних угруповань. Досвід показує, що порядок вивчення зазвичай устанавлюється дослідниками з огляду на конкретні обставини. Указана Карта була розроблена й кількаразово апробувалась колективом авторів: А.І. Долгова, Н.А. Дрьомова, В.Д. Єрмаков, Н.В. Беляєва. Останній її варіант містить 748 формалізованих показників, готових до кодування й математичної обробки. До неї входять

3 розділи і 13 параграфів:

Розділ 1. Злочин і ситуація його вчинення.

Розділ П. Особистість злочинця (§ 1. Соціально-демографічні дані. § 2. Протиправна поведінка й аморальні вчинки. § 3. Особистість і виконання її основних обов'язків. § 4. Етико-правова характеристика. § 5. Життєві плани і прагнення).

Розділ III. Умови формування особистості (§ 1. Організаційні і матеріальні умови. § 2. Дані про батьків. § 3. Неформальна група і неформальні зв'язки. § 4. Школа. § 5. Професійно-технічне училище. § 6. Трудовий колектив. § 7. Підключення до каналів засобів масової комунікації. § 8. Правова практика і правові погляди підлітка) [5, с. 101-102].

Розділи і параграфи побудовані в такий спосіб, що вони можуть розглядатися як самостійні методичні документи, придатні для кримінологічних досліджень більш приватних проблем (родини злочинця, профілактичної ролі школи, виробництва тощо).

Карта заповнюється дослідником тільки після завершення всієї роботи з первинним матеріалом і документами, уже зібраними в дос'є підлітка.

В основному найповніші відомості для необхідного аналі-

зу дають вивчення кримінальних справ і бесіди із засудженими. Важливо, щоб дослідження охоплювало весь період розвитку неповнолітнього, становлення його особистості, особливо час, який передує останньому злочину, а також коли підліток знаходився в слідчому ізоляторі й колонії. Основну увагу, як показує досвід, варто приділяти збиранню, фіксуванню й аналізу в Kartі даних: а) про мікроумови формування й життя підлітка; б) що характеризують неповнолітнього з боку реальної соціальної поведінки (попередньої здійсненню злочину, у слідчому ізоляторі й на процесі, у спеціальних виховних установах); в) про злочин й ситуацію його вчинення, що безпосередньо пов'язано з особистісною характеристикою суб'єкта злочину.

Усі ці відомості дослідникові належить фіксувати в їх генезисі, динаміці, висвітлювати процес взаємодії особистості, ситуації й мікросередовища. Крім того, пропонується методика дозволяє досить повно виявити й зафіксувати ознаки, що складають соціально-демографічний портрет неповнолітнього злочинця, його батьків або осіб, їх що замінюють.

Методичні документи варто складати так, щоб вони доз-

ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ

воляли одержати такі об'єктивні показники про підлітка, які могли б не тільки характеризувати його поведінку як аморальну, протиправну або невідповідну якимось іншим певним соціальним вимогам суспільства, а й відзначати її зразковість у соціальному й морально-правовому відношенні.

Заповнюючи Карту й підводячи підсумки за всіма отриманими об'єктивними показниками, дослідник одночасно дає оцінку неповнолітньому правопорушникові з урахуванням: а) його поведінки як системи вчинків; б) зв'язку останнього злочину з попередньою поведінкою; в) ступеня деформації його мікросередовища.

Зрозуміло, що в анкеті, формалізовані інтерв'ю та інші методичні документи вклю-

чається багато питань ідентичного змісту. Це дає можливість порівняти одержувані результати й дозволяє легко їх узагальнити при заповненні основного підсумкового документа Карти й надати отриманим даним кількісне відбиття.

Таким чином, кінцевим результатом дослідження треба вважати не узагальнені результати опитувань, аналіз документів тощо, які подаються часто як таблиці з короткими коментарями, а наукову доповідь з викладенням теоретичних висновків про підтвердження або спростування висунутих гіпотез про стан наукової проблеми після її емпіричного вивчення, наукової обґрунтованості застосовуваних методів і рекомендацій з їх удосконалення й подальшого застосування.

Список літератури: 1. *Блага А.Б.* Насильство в сім'ї та злочинність неповнолітніх: детермінаційний зв'язок // Питання боротьби зі злочинністю: Зб. наук. пр. / Ред. кол.: В.І. Борисов (голов. ред.) та ін. – Вип. 8. – Х.: Право, 2004. – С. 112-115. 2. *Блага А.Б.* Можливості методу контент-аналізу преси при дослідженні проблеми насильства в сім'ї стосовно неповнолітніх // Вісн. Нац. ун-ту внутр. справ / Під ред. О.М. Бандурки. – Х.: Нац. ун-т внутр. справ, 2005. – Вип. 30. – С. 78-83. 3. *Голіна В.В.* Кримінологічна характеристика і попередження злочинності неповнолітніх // Питання боротьби зі злочинністю: Зб. наук. пр. / Ред. кол.: В.І. Борисов (голов. ред.) та ін. – Вип. 8. – Х.: Право, 2004. – С. 71-74. 4. *Долгова А.И.* Методика и опыт криминологического изучения личности несовершеннолетнего преступника // Методика криминологического изучения личности несовершеннолетнего преступника: Сб. статей / Отв. ред. А.И. Долгова. – М.: ВНИИПП, 1977. – С. 3-93. 5. *Ермаков В.Д.* Некоторые методы изучения поведения несовершеннолетних преступников // Методика криминологического изучения личности несовершеннолетнего преступника: Сб. статей / Отв. ред. А.И. Долгова. – М.: ВНИИПП, 1977. – С. 94-116. 6. *Ермаков В.Д., Савинкова Е.Н.* Применение методики «незаконченных предложений» при криминологическом изучении личности несовершеннолетнего правонарушителя // Социально-психологическое изучение личности несовершеннолетних, совершивших преступления [Сб. науч. тр.]. Всесоюз. ин-т по изуч. причин и разраб. мер предупреждения преступности; [Редкол.: Г.М. Миньковский (отв. ред.) и др.]. – М.: ВНИИПП, 1977. – С. 53-61. 7. *Іванов В.* Контент-аналіз як формалізований метод

дослідження документів // Філософ. і соціол. думка. – 1994. – № 3-4. – С. 211-224. **8.** Рабочая книга социолога. – М.: Наука, 1976. – 478 с. **9.** *Саблина Л.С.* Автобиография как метод изучения личности преступника // Психологическое изучение личности преступника (Методы исследования). – М.: ВНИИПП, 1976. – С. 186–211. **10.** Соціологія: терміни, поняття, персоналії. Навч. словник-довідник / Уклад. *Піча В.М., Піча Ю.В., Хома Н.П.* та ін. – К.: «Каравела», Л.: Новий Світ, 2002. – 480 с. **11.** *Шахун В.І.* Особливості вчинення злочинів у великих містах: Навч. – практич. посіб. – К.: Вид-во Укр. акад. внутр. справ, 1995. – 19 с.

Надійшла до редакції 18.11.2009 р.

УДК 343.8 (477)

**М.В. Романов, канд. юрид. наук,
доцент**

*Національна юридична академія України
імені Ярослава Мудрого, м. Харків*

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ПРАВ ЗАСУДЖЕНИХ У КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧИХ УСТАНОВАХ

Конституція України встановлює непорушні соціальні й економічні права для своїх громадян. Засуджені зберігають статус громадян України і тому користуються відповідними правами з урахуванням обмежень, що впливають з вироку суду.

Указані положення закону та їх можливі обмеження, як правило, не зачіпають основних економічних і соціальних прав засуджених. Отже, якщо засуджений має певні специфічні характеристики й наділений особливим статусом (наприклад, чорнобильця, пенсіонера ін.) він зберігає його й під час відбування покарання. І це

зрозуміло, оскільки покарання поширюється на конкретний злочин, має чітко окреслені межі і не повинно стосуватися правовідносин, не пов'язаних з конкретним злочином. Це повинно бути втіленням певної гарантії, за якою відповідальність настає лише за злочин і вичерпується його параметрами.

Але практика виконання покарань свідчить про інше. Засуджені фактично не мають змоги користуватися тими перевагами, які надає той чи інший статус, за браком механізму його реалізації в умовах позбавлення волі. Наприклад, в'язень не може отримувати